

Krzysztof Wroński*

Toruń

Jerozolima na peryferiach świata. Echa tradycji krzyżowych w architekturze zakonów rycerskich pogranicza brandenbursko-pomorsko-wielkopolskiego

Abstract

In the second half of the twelfth century, the Order of St. John acquired extensive lands in Brandenburg and Pomerania. In the first half of the thirteenth century, further donations enabled the Knights Hospitaller and the Knights Templar, who had not been present here until then, to establish a network of houses in the region. For both orders, this was a peripheral region: their houses were oriented primarily toward pastoral care and economic management, and contact with houses in Western Europe or with the orders' central authorities remained limited. It was not until the second half of the fourteenth century that the Knights Hospitaller undertook the construction of brick castles. A Hospitaller castle was essentially the seat of a convent or an order official, and despite the overlap of practical and symbolic functions with secular seats, it arranged these priorities differently. These buildings show the reception of certain models, primarily ideological ones, whose origins lay in the Holy Land. This is a topic that has not been widely discussed so far, mainly due to the significant degree of transformation of the seats of the Templars and the Knights Hospitaller in this interesting area over time.

Keywords: Military Orders, Castles, Medieval Architecture

Słowa kluczowe: zakony rycerskie, zamki, architektura średniowieczna

Wprowadzenie

Zakony rycerskie pojawiły się na ziemiach na wschód od Odry stosunkowo wcześniej jako wynik kontaktów nawiązanych przez miejscowe elity w trakcie pielgrzymek do Ziemi Świętej. Przyjmuje się, że pierwsze joannickie domy zostały ufundowane w Stargardzie i Sławnie między 1181 a 1187 r. przez księcia

* Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; e-mail: kwronski@umk.pl; ORCID: 0000-0003-2848-1718.

Bogusława I¹. Od drugiej dekady XIII w. wraz z rosnącą rywalizacją między Pomorzem, Śląskiem, Wielkopolską i margrabiami brandenburskimi poszczególni władcy czynili dalsze rozległe nadania. Głównym ich odbiorcą stali się sprowadzeni przez Władysława Odonica templariusze, dotychczas niezainteresowani zakładaniem placówek w tak odległej części Europy; w 1232 r. otrzymali dobra z ośrodkiem w Chwarszczanach. Wkrótce dalsze majątki ziemskie przekazali im książę pomorski Barnim I oraz śląski Henryk Brodaty². Z perspektywy zakonów rycerskich były to tereny peryferyjne względem głównych obszarów ich działalności; pozyskane tu majątki i założone domy były jednak szansą na krzewienie idei krucjatowej i rozwój zaplecza gospodarczego dla zgromadzeń funkcjonujących w Ziemi Świętej³. Tutejsze komandorie od czasu ekspansji askańskiej na wschód i zagarnięcia obszarów zaodrzańskich w XIV w. znajdowały się przede wszystkim w obrębie brandenburskiej Nowej Marchii i księstwa pomorskiego⁴.

Śladem obecności obu zakonów pozostają przede wszystkim murowane kaplice domów templariuszy oraz założenia zamkowe joannitów. W kolejnych akapitach podejmiemy próbę odpowiedzi na pytanie, czy w siedzibach obronnych obu zgromadzeń rycerskich, zwłaszcza szpitalników, uwidaczniają się elementy łączące je z *Outremer* – kolebką zakonów krzyżowych. Kwestia ta jest o tyle interesująca, że życie templariuszy i joannitów, w dużej mierze laickich braci-rycerzy, zapewne w niewielkim tylko stopniu wiązało się z szerszą aktywnością religijną. Rolą europejskich konwentów było przede wszystkim tworzenie zaplecza gospodarczego, finansowego i osobowego dla konwentów, które walkę w obronie wiary prowadziły w Ziemi Świętej i basenie Morza Śródziemnego. Bracia znali przypuszczalnie podstawowe modlitwy, a codzienność, wyznaczana rytmem godzin kanonicznych i zasad ujętych w regule oraz statutach, bliższa była, zwłaszcza wraz z postępującą laicyzacją, świeckiemu postrzeganiu pobożności i kultury życia codziennego⁵. Mimo to ich siedziby były miejscami realizacji idei *vita communis*, wraz z całym koniecznym zapleczem, tak praktycznym (w posta-

¹ M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2006, s. 35. Edward Rymar wskazuje na możliwość pierwszych nadań w połowie XII w. (idem, *Kolińska komtura na tle dawnych dziejów joannitów*, „Stargardia. Rocznik Muzeum w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza” 2003, nr 3, s. 49).

² M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, s. 7, 27, 55–57, 66–68; K. Wasilkiewicz, *The Relationships between the Margraves of Brandenburg and the Knights Templar (12th–14th c.)*, „Historia Slavorum Occidentis” 2022, R. 12, nr 1 (32), s. 31–32, 41–43; idem, *Barnim I wobec templariuszy. Próba nowego spojrzenia na początki braci Świętyni na Pomorzu Zachodnim (1234 – ok. 1248)*, [w:] *Templariusze. Historia i dziedzictwo*, red. T. Sajko, K. Wasilkiewicz, Wydawnictwo Rys, Gniezno 2025, s. 65–76.

³ M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, s. 158, 160–164.

⁴ E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii w średniowieczu (do roku 1535)*, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta, Gorzów Wlkp. 2015, s. 15–18.

⁵ Zob. A. Baumert, *Frömmigkeit und Ritterorden. Ein neuer Blick auf die Johanniter in der Ballei Brandenburg*, „Revista Potestas” 2011, Nr. 4, s. 163–164; M. Dygo, *Zakony rycerskie*, [w:] *Rozkwit średniowiecznej Europy*, red. H. Samsonowicz, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2001, s. 411; M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, s. 209–210, 225–226.

ci kaplic, dormitoriów, refektarzy), jak ideowym, które mogło być zakodowane w kształcie i układzie owych domów zakonnych. W świadomości ówczesnych i otaczającej ich przestrzeni była bowiem żywa symbolika odwołująca się do różnorodnych sfer chrześcijańskiego życia duchowego. Średniowiecze było czasem, gdy również architektura była medium aktywnie przekazujących te złożone treści. Wśród nich niebagatelną rolę odgrywały wątki biblijne – nie tylko sięgające do postaci, przede wszystkim królów żydowskich: Dawida i Salomona, lecz także nawiązujące do budowli powiązanych z Ziemią Świętą, w tym: Bazyliki Grobu Świętego, Świątyni Salomona czy Wieży Dawidowej⁶.

Zagadnienie to dotychczas było poruszane przede wszystkim w kontekście najbardziej rozpoznawalnego dzieła templariuszy na terenie współczesnych ziem polskich – kaplicy komandorii w Chwarszczanach. Do genezy jej formy i nawiązań stylistycznych odnosili się Josef A. Schmoll, Dirk Schumann, Zbigniew Radacki i Jarosław Jarzewicz⁷. O kwestii tego typu odniesień w przypadku zamków joannickich, na których położony zostanie w niniejszym artykule akcent, dotychczas nie wypowiadano się szerzej. Radacki wskazywał w 1976 r. na pewne przesłanki odnośnie do pochodzenia niektórych ich elementów⁸, natomiast autor w rozprawie doktorskiej omawiał kontekst regionalny architektury joannitów⁹. Niewiele dotychczas zostało jednak powiedziane w kwestii symbolicznych asocjacji, które bez wątpienia występowały, choć ich skala i czytelność mogą być obecnie trudne do obserwacji¹⁰.

Templariusze

Rozpocząć rozważania wypada od pojęcia „zamek”, powszechnie stosowanego w literaturze w odniesieniu do siedzib templariuszy i joannitów. Zakres zna-

⁶ Zob. J. Jarzewicz, *Gotycka architektura Nowej Marchii. Budownictwo sakralne w okresie Askańczyków i Wittelsbachów*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauki, Poznań 2000, s. 238.

⁷ Ibidem, s. 215–245; J. Jarzewicz, *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2019, s. 278–281; Z. Radacki, *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 112–115; J.A. Schmoll, *Das Kloster Chorin und die askanische Architektur in der Mark Brandenburg 1260–1320*, Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin beim Friedrich-Meinecke-Institut der Freien Universität Berlin, Bd. 2, Gruyter, Berlin 1961; D. Schumann, *Die mittelalterlichen Ordensbauten der ehemaligen Templerkommenden in Lietzen und Quartschen (Chwarszczany): Konzepte sakraler Architekturgestaltung im späten 13. Jahrhundert*, [w:] *Regionalität und Transfergeschichte. Ritterordenskommenden der Templer und Johanniter im nordöstlichen Deutschland und in Polen*, Hrsg. Ch. Gahlbeck, H.-D. Heimann, D. Schumann, Lukas Verlag, Berlin 2014, s. 412–441.

⁸ Z. Radacki, *Średniowieczne zamki...*, s. 301.

⁹ K. Wroński, *Architektura obronna joannitów na terenie baliwatu brandenburskiego od pierwszej połowy XIV w. do początków XVII w. (do 1618 r.)*. Forma i funkcje, dysertacja doktorska, Gdańsk 2022.

¹⁰ Aktualny stan badań i literaturę odnoszącą się do kwestii tego typu motywów w budownictwie zamkowym zreferował Bogusław Czechowicz (idem, *«Arces biblicae» – środkowoeuropejskie zamki nowych Dawidów i Salomonów: Szansa dla kastelologii?*, „Średniowiecze Polskie i Powszechnie” 2025, t. 17(21), s. 137–165), wskazując, że zagadnienie to jednak nie było obiektem szerszych studiów (ibidem, s. 138–141).

Ryc. 1. Lietzen, widok kaplicy i domu zakonnego od strony południowo-zachodniej. Fot. K. Wroński

zeniowy tego terminu jest współcześnie różnie definiowany; postuluje się objęcie tym określeniem każdą siedzibę obronną bądź tylko założenia murowane¹¹, jednak domy zakonne templariuszy wymykają się tym definicjom. Ich obronność wynikała przede wszystkim z wykorzystania naturalnych warunków terenowych w postaci cieków wodnych i terenów podmokłych, a otoczona co najwyżej palisadą czy murem luźna zabudowa z kaplicą i domem konwentu rozlokowana była przy nieregularnym, rozległym dziedzińcu. Postać ta odpowiadała rozpowszechnionemu w Europie modelowi klasztornych folwarków w typie cysterskich grangii, szeroko stosowanemu także przez zakony rycerskie¹². Próby dopasowania tych siedzib do współczesnej, mniej lub bardziej sztywnej, typologii nie ułatwia mało precyzyjna terminologia źródłowa, rzadziej określająca rzeczywistą formę, a odwołująca się przede wszystkim do ich funkcji jako domu konwentu (*domus*, *curia*)¹³.

Z wczesnego okresu działalności joannitów i templariuszy przetrwały liczne obiekty murowane. Przede wszystkim są to wzniesione z granitowej

¹¹ A. Marciniak-Kajzer, *Gródki stożkowate czy zamki typu motte*, „Archaeologia Historica Polona” 2018, nr 26, s. 60–61; B. Pankowski, *Stan badań archeologicznych nad średniowiecznymi zamkami dawnego województwa sandomierskiego*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” 2009, nr 30, s. 64, s. 63–142.

¹² P. Kołosowski, *Późnoromańska kaplica w Rurce na Pomorzu Zachodnim w świetle badań dziejów założenia zakonnego templariuszy*, [w:] *Architektura romańska w Polsce: nowe odkrycia i interpretacje. Materiały z sesji naukowej w Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno, 9–11 kwietnia 2008 roku*, red. T. Janiak, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 2009, s. 560.

¹³ K. Wroński, *Walory obronne siedzib templariuszy na pograniczu brandenbursko-pomorsko-wielkopolskim* [w druku].

Ryc. 2. Chwarszczany, widok kościoła templariuszy od strony południowo-wschodniej. Fot. K. Wroński

kwadry dzieła templariuszy: kaplice w Rurce i Leśnicy (Lietzen), gdzie zachował się także, wielokrotnie przekształcany, dom konwentu (ryc. 1) oraz spichlerz. W Chwarszczanach i w Rurce zabudowa rezydencjonalna zachowała się szczątkowo, wyłącznie w postaci reliktów piwnic czy murów fundamentowych, w związku z tym nie jest bliżej rozpoznana¹⁴. Szczególnie jednak wyróżnia się powstała pod koniec XIII w. ceglana, wzniesiona na cokole z granitowych kwadr świątynia komandorii w Chwarszczanach (ryc. 2) – dzieło warsztatów powiązanych z klasztorami mendenckimi i cysterskimi w Chorin¹⁵. Wolnostojąca kaplica ma formę salową, o trzech przęsłach, z wielobocznym zamknięciem od wschodu. Strzelistą bryłę opina szereg skarp, zaś od zachodu flankują ją dwie cylindryczne wieżyczki zwieńczone kopułami (ryc. 3).

Architektura kaplicy świadczy o wysokich aspiracjach budowniczych sięgających modelu kaplic zamkowych, np. francuskiej Sainte-Chapelle, lecz Jarzewicz widział w niej, zwłaszcza w owej wieżowej elewacji, zakodowany wielowarstwowy program ideowy. Unaocznia to wyraźna ekspozycja od strony dawnego szlaku biegnącego po drugiej stronie rzeki Myśli. Wieże, mimo wy-

¹⁴ P. Kołosowski, *Z badań nad siedzibami templariuszy na ziemiach pogranicza wielkopolsko-pomorsko-lubusko-brandenburskiego*, [w:] *Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie. Materiały z sesji naukowych organizowanych przez Wojewódzką i Miejską Bibliotekę Publiczną w Gorzowie Wlkp. wspólnie z Stiftung Brandenburg w Fürstenwalde od czerwca 2006 r. do lutego 2007 r.*, red. E. Jaworski, G. Kostkiewicz-Górska, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wlkp. 2007, s. 43, 51, 53; D. Schumann, *Die mittelalterlichen Ordensbauten...*, s. 417–424.

¹⁵ J. Jarzewicz, *Gotycka architektura...*, s. 224–228; idem, *Architektura średniowieczna...*, s. 281.

Ryc. 3. Chwarszczany, widok elewacji zachodniej kościoła od strony południowo-zachodniej. Fot. K. Wroński

posażenia w okna szczelinowe przypominające strzelnice, nie miały praktycznego militarnego zastosowania – w jednej z nich umieszczono spiralną klatkę schodową, druga zaś jest wyłącznie pustą skorupą¹⁶; służyły one raczej zaakcentowaniu idei *ordo militaris*. Josef Schmoll uznał warowną, dwuwieżową elewację świątyni za możliwe nawiązanie do bram Jerozolimy – zarówno ziemskiej, jak i niebiańskiej¹⁷. Interpretacja może być znacznie szersza, zważywszy, że odpowiada również przedstawieniom Cytadeli Dawida obecnym na pieczęciach królów jerozolimskich jako budynku zwieńczonego dwiema kopułami¹⁸, a także opisom oraz rozpowszechnionym przedstawieniom bramy okręgu świątynnego i Świątyni Salomona¹⁹, co zresztą zdaje się być ze sobą powiązane (zob. ryc. 9). Świątynia była wszakże niezwykle ważna z perspektywy zakonu, który odwoływał się do niej w swojej nazwie – *Fratres Militiae Templi, Pauperes Commilitones Christi Templique Salomonis* – rezydując od 1120 r. na Wzgórzu Świątynnym, w *Clastrum Templi Salomonis*²⁰. Związek ten zdaniem Jarzewicza uwidacznia się przede wszystkim właśnie w postaci flankujących wież, które mogą odnosić się do dwóch brązowych kolumn świątyni jerozolimskiej: „[...] odlał dwie kolumny z brązu [...] Głowice, będące na szczycie tych kolumn w sieni, miały kształt lilii [...] Kolumny te postawił przy sieni głównej budowli. Kolumnie postawionej po prawej stronie nadał imię Jakin, a kolumnie postawionej po lewej stronie nadał imię Boaz. A na wierzchu tych kolumn był kształt lilii” (1 Krl 7,13–40)²¹. Co warte odnotowania, na obu chwarszczańskich wieżach zauważalny jest regularny, spiralny ornament zendrówkowy, mogący odpowiadać owym „kształtom lilii”. Kaplicę oszkarpowano i wzniesiono na cokole z kamiennych kwadr, co także znajduje odniesienie w Biblii: „A mur Miasta ma dwanaście warstw fundamentu, a na nich dwanaście imion dwunastu Apostołów Baranka” (Ap 21,14) oraz: „[...] zaopatrzył dom na zewnątrz w skarpy dokoła, aby pomieszczeń bocznych nie trzymały mury świątyni. Dom zaś przy wznoszeniu go został zbudowany z kamieni, których

¹⁶ Podobną dwuwieżową elewację zastosowano wówczas w donżonie zamku w Nowogardzie. J. Jarzewicz, *Gotycka architektura...*, s. 236–239.

¹⁷ J.A. Schmoll, *Das Kloster Chorin...*, s. 211, 254, fig. 10.1.

¹⁸ R. Kool, *Civitas Regum Omnium: Inventing a Royal Seal in Jerusalem 1100–1118*, [w:] *Crusading and Archaeology: Some Archaeological Approaches to the Crusades*, eds. V. Shotten-Hallel, R. Weetch, Routledge, New York, s. 247.

¹⁹ J. Jarzewicz, *Gotycka architektura...*, s. 243–245; zob. J. Kowalski, *Rymowane zamki. Tematy architektoniczne w literaturze starofrancuskiej drugiej połowy XII w.*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2001, s. 25–27; H. Rosenau, *Vision of the Temple...*, s. 38–43. Z. Rozanow, *Ikonografia rękopisów biblioteki cystersów w Pelplinie a ich gatunki literackie*, [w:] *Treści dzieła sztuki: materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Gdańsk, grudzień 1966*, red. M. Witwińska, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969, s. 36, 46.

²⁰ K.B. Moore, *The Architecture of the Christian Holy Land. Reception from Late Antiquity through the Renaissance*, Cambridge University Press, New York 2017, s. 91–92; A.J. Boas, *Archaeology of the Military Orders: A Survey of the Urban Centres, Rural Settlement and Castles of the Military Orders in the Latin East (c. 1120–1291)*, Routledge, London–New York 2006, s. 19–20.

²¹ Cytaty z Pisma św. za: *Biblia Tysiąclecia Online*, Poznań 2003, https://biblia.deon.pl/menu.php?st_id=1 (dostęp: 1.01.2026); J. Jarzewicz, *Gotycka architektura...*, s. 240–242.

od czasu wydobywania już nie obrabiano” (1 Krl 6,6–36)²². Takiej interpretacji architektury chwarszczańskiej kaplicy sprzeciwiał się Andrzej Grzybkowski²³. Niewątpliwie część rozwiązań, jak choćby obecność szkarp, ma wymiar wyrażenie praktyczny, jednak jak zostanie to także w dalszej części artykułu zaakcentowane, wtórne nadanie znaczenia czy symboliczna interpretacja istniejących elementów architektonicznych były jak najbardziej możliwe²⁴. Zdaniem Marii Starnawskiej Chwarszczany stały się w końcu XIII w. głównym ośrodkiem regionalnym templariuszy, co dopełnia sens wyjątkowej formy tutejszej świątyni jako centrum administracyjnego i religijnego²⁵.

Joannici

W 1312 r. doszło do kasaty zakonu templariuszy. Położone na styku dolnego i środkowego dorzecza Odry majątki zostały zgodnie z decyzją papieża Klemensa V przekazane joannitom. Proces ich przejmowania – poprzedzony mającym uregulować tę kwestię traktatem z Cremmen z 1318 r. – przebiegał z trudnościami. Zasadniczo dopiero ok. połowy XIV w. udało się joannitom uzyskać całość dóbr²⁶. Nastąpiła w ten sposób znacząca zmiana profilu działalności zakonu: dotychczas na Pomorzu realizowali obowiązki przede wszystkim duszpasterskie na obszarach zurbanizowanych, teraz zaś siła ciężkości przeniosła się na tereny wiejskie; funkcjonujący od dłuższego czasu związek domów joannickich oficjalnie został w 1382 r. uznany za tzw. baliwat brandenburski. Nowe komandorie miały charakter już zdecydowanie rycerski²⁷. Z tymi procesami, jak możemy podejrzewać, jest ściśle związane rozpoczęcie w połowie XIV w. budowy pierwszych murowanych zamków joannitów: w Łagowie (ryc. 4) i Starym Drawsku, a w kolejnych latach w Swobnicy i Pęzinie²⁸.

²² J. Jarzewicz, *Gotycka architektura...*, s. 240–242.

²³ A. Grzybkowski, Jarosław Jarzewicz, „*Gotycka architektura Nowej Marchii: budownictwo sakralne w okresie Askańczyków i Wittelsbachów*”, Poznań 2000 [recenzja], „Ochrona Zabytków” 2001, nr 54/3 (214), s. 343.

²⁴ R. Krautheimer, *Introduction to an “Iconography of Medieval Architecture”*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes” 1942, no. 5, iss. 1, s. 9; R. Ousterhout, *The Temple as Symbol, the Temple as Metaphor: Contrasting Eastern and Western Reimaginings*, [w:] *Tomb and Temple: Re-Imagining the Sacred Buildings of Jerusalem*, eds. R. Griffith-Jones, E.C. Fernie, Boydell & Brewer, Woodbridge 2018, s. 147–148.

²⁵ M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, s. 59; Z. Radacki, *Średniowieczne zamki...*, s. 114–115.

²⁶ G.J. Brzustowicz, *Likwidacja zakonu templariuszy w Nowej Marchii i na Pomorzu Zachodnim*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2009, nr 16, s. 52–54, 56; E. Opgenoorth, *Die Ballei Brandenburg des Johanniterordens im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*, Holzner-Verlag, Würzburg 1963, s. 44–47; M. Starnawska, *Mnisi, rycerze, szlachta. Templariusze na pograniczu wielkopolsko-brandenbursko-pomorskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1999, nr 99, z. 1, s. 3–9; K. Wasilkiewicz, *Zarys dziejów baliwatu brandenburskiego joannitów do końca XVI w. Wpływ reformacji na jego funkcjonowanie*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2018, nr 18, s. 409–412.

²⁷ M. Starnawska, *Mnisi, rycerze, szlachta...*, s. 8–9, 16, 18–20; idem, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, s. 55–58, 72.

²⁸ Z. Radacki, *Średniowieczne zamki...*, s. 126, 129, 134; K. Wroński, *Mittelalterlichen Wehrbauten der Johanniter in der Ballei Brandenburg. Ein Überblick*, [w:] *Der Johanniterorden zwi-*

Ryc. 4. Zamek joannitów w Łagowie, widok od strony południowo-wschodniej. Fot. K. Wroński

Już Radacki, pierwszy powojenny badacz zamków pomorskich, wskazywał na potencjalne (choć nie bezpośrednie) arabsko-syryjskie wzorce dla budownictwa joannickiego, widoczne w wysokich murach kurtynowych zwieńczonych gankami obronnymi²⁹. Istotnie, w pewnym stopniu rezonuje tu echo

schen Jerusalem und Werben. Eine Spurensuche, Hrsg. J. Zeilinger, hendrik Bäfler verlag, Berlin 2025, s. 125–126.

²⁹ Z. Radacki, *Średniowieczne zamki...*, s. 301. Podobnie Tore Nyberg analogie do architektury obronnej Ziemi Świętej odnajdywał w budownictwie zamkowym Skandynawii, gdzie joannici byli obecni już od lat sześćdziesiątych XII w. Zdaniem badacza wpłynęły także na budownictwo obronne Estonii, silnie powiązanej z krajami nordyckimi, zwłaszcza Danią. T. Nyberg,

monumentalnej architektury krzyżowej: joannickich kaszteli w Belvoir i Co-liath (ryc. 5) czy kompleksów centralnych szpitali joannickich w Jerozolimie i Akce³⁰, jednakże zamki baliwatu brandenburskiego należą do powszechnego w Europie typu czworobocznego kasztelu, swą genezą sięgającego do wzorców rzymskich obozów warownych oraz późniejszych zamków bizantyńskich³¹, choć nie można tu przecenić budownictwa muzułmańskiego, które mogło być dla krzyżowców bezpośrednim nośnikiem tych wzorów³². Co należy podkreślić, zgromadzenia joannitów brandenburskich i pomorskich do połowy XIV w. nie prowadziły działalności budowlanej i choć zachowywały kontakt z wyższymi władzami zakonu, w sposób oczywisty nie mogły w połowie XIV w. kontynuować tradycji architektonicznych, jakie szpitalnicy rozwijali przez czas swojej bytności w *Outremer*. W tym okresie miejscowe murowane budownictwo zamkowe było już w dużym stopniu ukształtowane; można zaryzykować stwierdzenie, że osiągało swoje apogeum, którego szczyt przypadał na czas między początkiem a końcem XIV w., by z przełomem XIV i XV w. zamierać w Nowej Marchii, natomiast w Brandenburgii i na Pomorzu w ciągu XV w.³³ Jeszcze w XII w. na obszarze Brandenburgii powstać miały pierwsze regularne zamki w typie kasztelu³⁴; w początkach XIV w. powszechnie już wznoszono na Pomorzu murowane zamki rycerskie na podobnym planie, by wymienić tu Drawno, Dobrą Nowogardzką czy Złocieniec³⁵. Ten prosty model, czasami ograniczony

Die nordischen Johanniter bei der Verteidigung des Glaubens. Versuch einer Forschungsbilanz, [w:] *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, Hrsg. Z. H. Nowak, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1991, s. 171, 182. O relacjach między joannitami a władcami i biskupami duńskimi zob. idem, *Deutsche, dänische und schwedische Christianisierungsversuche östlich der Ostsee im Geiste 2. und 3. Kreuzzuges*, [w:] *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes*, Hrsg. Z.H. Nowak, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1983, s. 100–101, 103–104.

³⁰ H. Kennedy, *Crusader Castles*, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 59–61, 78; J. Riley-Smith, *Further Thoughts on the Layout of the Hospital in Acre*, [w:] *Chemins d'outre-mer: Études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, éd. D. Valerian, D. Coulon, P. Pagès, C. Otten-Froux, Publications de la Sorbonne, Paris 2004, s. 753–754; A.J. Boas, *Archaeology of the Military Orders...*, s. 43–47, 49–57; I. Berkovich, A. Re'em, *The Location of the Crusader Hospital in the Muristan – a Reassessment*, [w:] *The Archaeology and History of the Church of the Redeemer and the Muristan in Jerusalem: A Collection of Essays from a Workshop on the Church of the Redeemer and its Vicinity held on 8th/9th September 2014 in Jerusalem*, eds. D. Vieweger, S. Gibsons, Archaeopress Publishing Ltd., Oxford 2016, s. 199–205.

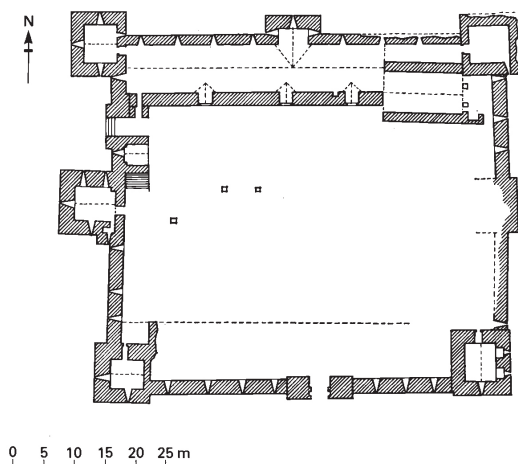
³¹ D. Poliński, *Gród czy zamek, z badań nad najwcześniejszymi krzyżackimi obiektami obronnymi w ziemi chełmińskiej*, „*Archaeologia Historica Polona*” 2005, nr 15, z. 1, s. 181; T. Torbus, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2014, s. 348.

³² A.J. Boas, *Crusader Archeology. The Material Culture of Latin East*, Routledge, London–New York 1999, s. 99–100.

³³ Z. Radacki, *Średniowieczne zamki...*, s. 310, 313–314.

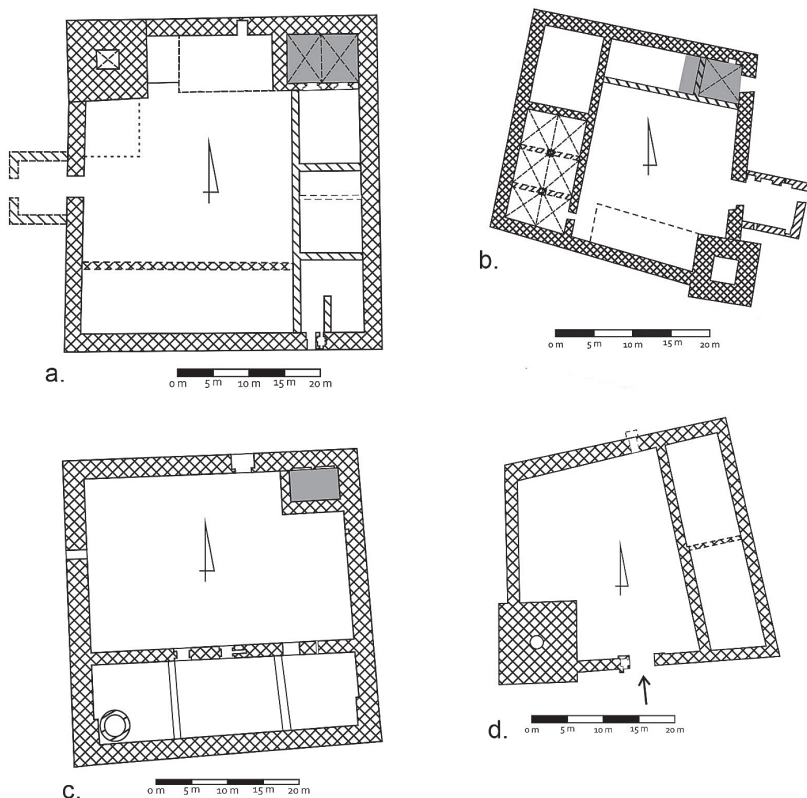
³⁴ F.W. Krahe, *Burgen des deutschen Mittelalters. Grundriss-Lexikon*, Verlag Weidlich/Flechsig, Würzburg 1996, s. 20. T. Torbus, *Zamki...*, s. 348–349; Z. Radacki, *Średniowieczne zamki...*, s. 289–293.

³⁵ Ibidem, s. 172, 181, 192, 194; A. Schütz, *Die hoch- und spätmittelalterlichen Burgen und Adelssitze in der Uckermark, Land Brandenburg Bestandsaufnahme und vergleichende Untersu-*

Ryc. 5. Zamek joannitów w Coliath

Źródło: H. Kennedy, *Crusader Castles*, Cambridge University Press, Cambridge 1994, fig. II, s. 79.

Ryc. 6. Rzut poziomy zamków w Swobnicy (a), Łagowie (b), Starym Drawsku (c) i Pęzinie (d). Kolorem szarym oznaczono przypuszczalną lokalizację kaplic. Wykonał K. Wroński

Ryc. 7. Swobnica, widok zamku z lotu ptaka od strony północno-zachodniej. Fot. Ł. Świerczewski

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna, https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Swobnica_Castle#/media/File:Jezioro_Grodziskie_i_Zamek_w_Swobnicy_aerial_2023.jpg (dostęp: 22.02.2026).

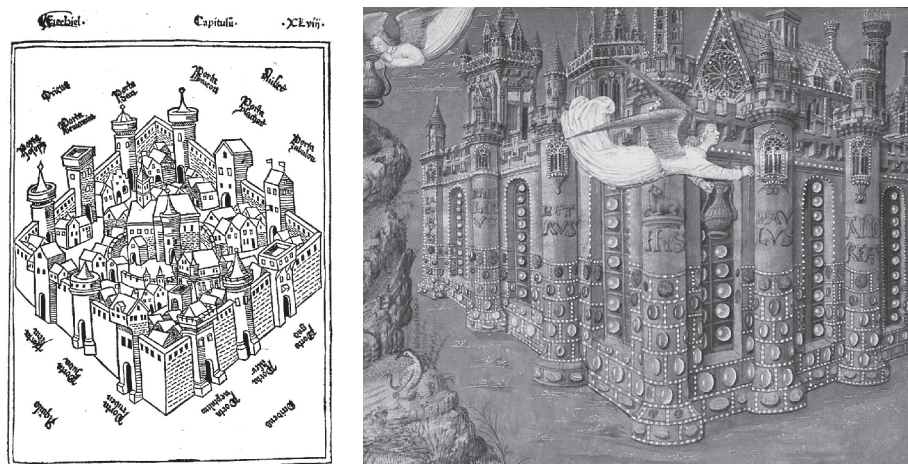
wyłącznie do murowanych kurtyn, przetrwał do schyłku średniowiecza. Joannici, wywodzący się w znacznym stopniu z przedstawicieli lokalnego rycerstwa, zaadaptowali go. Wzniesione przez nich zamki w Starym Drawsku, Łagowie, Swobnicy i Pęzinie cechowały się zbliżoną formą – czworobocznym planem, monumentalną, kubiczną bryłą ceglanych murów, zaakcentowaną dwuczłonowym bergfriedem, wieżą ostatecznej obrony; wyjątkiem była pozbawiona jej warownia w Starym Drawsku (ryc. 6). Kurtyny były bezokienne, zwieńczone krenelażem, z bramą w postaci przejazdu. Spośród tych realizacji wyraźnie dominowała powstała po 1377 r. warownia w pomorskiej Swobnicy (ryc. 6, 7), założona na rzucie niemal kwadratu o boku długości 50 m. Jej kurtyny wznosiły się na wysokość 15 m, od strony bramy sięgając przypuszczalnie 18 m. Nieco mniejsze były pozostałe zamki³⁶.

Kasztele te – dzieła przemysłane pod względem projektowym, założone na planie figury doskonałego czworoboku³⁷ – naturalnie wpisywały się w szeroką paletę wyobrażeń i motywów powiązanych z Ziemią Świętą, choć nie musiało to oczywiście wynikać z bezpośredniej chęci odwoływania się do niej. Wtórne nadanie takiego znaczenia formie znanej i powszechnej lokalnie nie

chungen vom späten 12. bis zum Ende des 15. Jahrhunderts, dysertacja doktorska, Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin 2007, s. 38, 53–55, 164.

³⁶ Stare Drawsko – 41 × 46,5 m, wys. murów: 7,6–10,8 m; Łagów – 30 × 33,7 m, wys. murów: prawdopodobnie ok. 12 m; Pęzino – 30 × 39,4 m, wys. murów: 14 m. Dla porównania zamek książąt pomorskich w Darłowie – 32 × 34 m, wys. murów: 15 m.

³⁷ W rzutach zamków joannickich obserwujemy wykorzystanie techniki projektowej *ad quadratum* i oparcie rzutu o moduł kwadratu i cyfrę 4.

Ryc. 8. Nowa Jerozolima według *Postylli* Nicolasa z Lyry; edycja z 1485 r. (po lewej) oraz Jerozolima z Apokalipsy św. Jana Jeana Colombe (1428–1490) (po prawej)

Źródło: N. de Lyra, *Postilla supertotam Bibliam*, Ulrich Zell, Köln 1485, Kuilman Marten, 3.2.6. The Temple in Jerusalem, 2013, <https://quadralectics.wordpress.com/3-contemplation/3-2-temples/3-2-6-the-temple-in-jerusalem/> (dostęp: 22.02.2026); J. Bapteur, *Apocalipsis figurado de los Duques de Saboya, 1428–1490*, Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo El Escorial, RBME Vitruvas 1, f. 45v, <https://rbme.patrimonionacional.es/s/rbme/item/13214#?xywh=-212%2C573%2C2872%2C1253&cv=6> (dostęp: 22.02.2026).

byłoby zaś niczym niezwykłym³⁸. Jerozolima, tak rzeczywista, jak „nowa” z proroctwa Ezechiela i niebiańska, często była przedstawiana jako silnie ufortyfikowane miasto założone na rzucie zarówno koła, jak i kwadratu, wzniesione z kwadr kamiennych (ryc. 8)³⁹. Idealność kwadratu, na którym oparto plan Jeruzalem, podkreślał Ezechiel, opisując każdy jej bok jako długi na „cztery tysiące pięćset [prętów]” (Ez 48,16), a Apokalipsa wprost mówi: „A Miasto układa się w czworobok i długość jego tak wielka jest, jak i szerokość” (Ap 21,16)⁴⁰. Plan czworoboczny miała mieć również Świątynia Salomona⁴¹ (ryc. 9), a układ ten charakteryzował kompleks Wzgórza Świątynnego oraz szpitale w Jerozolimie i Akce (ryc. 10) i już niektóre najwcześniejsze zamki wzniesione przez krzyżowców⁴² (ryc. 5). Zatem zamki te, mimo bezspornie praktycznej i lokalnej genezy swojej formy, jednocześnie naturalnie wpisywały się w tego typu wyobrażenia, które wzmacniać mógł sam fakt, że kasztel był siedzibą zakonu krzyżowego. Forma regularnego czworobocznego zamku dobrze oddawała

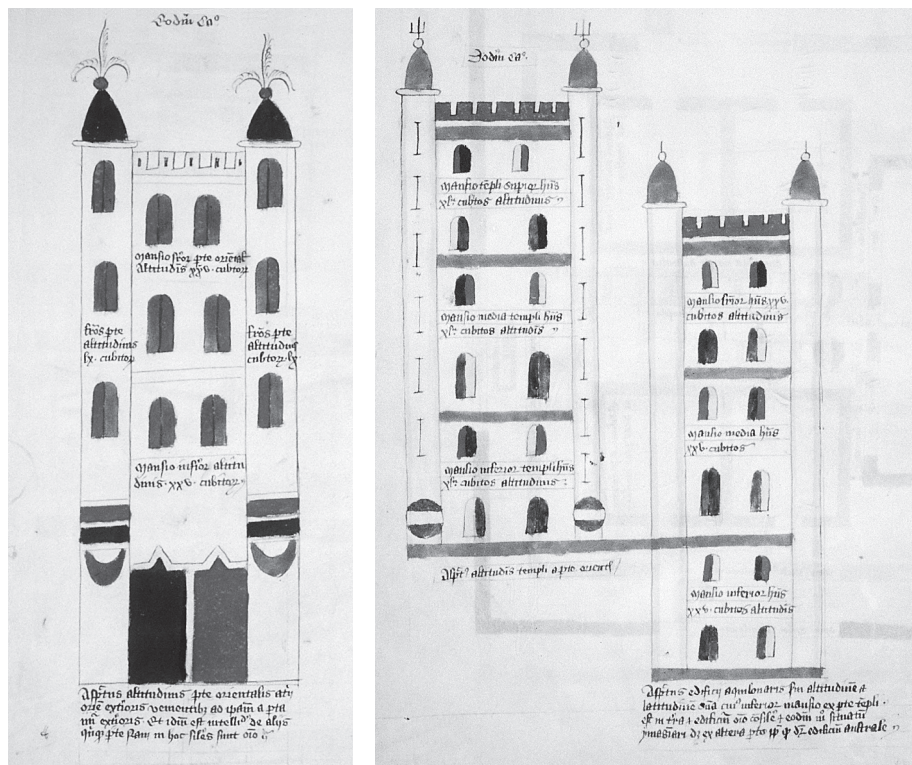
³⁸ R. Krautheimer, *Introduction...*, s. 9; R. Ousterhout, *The Temple as Symbol...*, s. 147–148.

³⁹ J. Kowalski, *Rymowane zamki...*, s. 23.

⁴⁰ Ibidem, s. 23–25; S. Kobielski, *Niebiańska Jerozolima: Od sacrum miejsca do sacrum modelu*, Pallottinum, Warszawa 1989, s. 115, 118–122;

⁴¹ J. Jarzewicz, *Gotycka architektura...*, s. 243, 245; R. Krautheimer, *Introduction...*, s. 19; H. Rosenau, *Vision of the Temple: The Image of the Temple of Jerusalem in Judaism and Christianity*, Oresko Books Ltd., London 1979, s. 38–43; K.B. Moore, *The Architecture of the Christian Holy Land...*, s. 95–96.

⁴² A.J. Boas, *Archaeology of the Military Orders...*, s. 24–27, 43–47, 116–125.

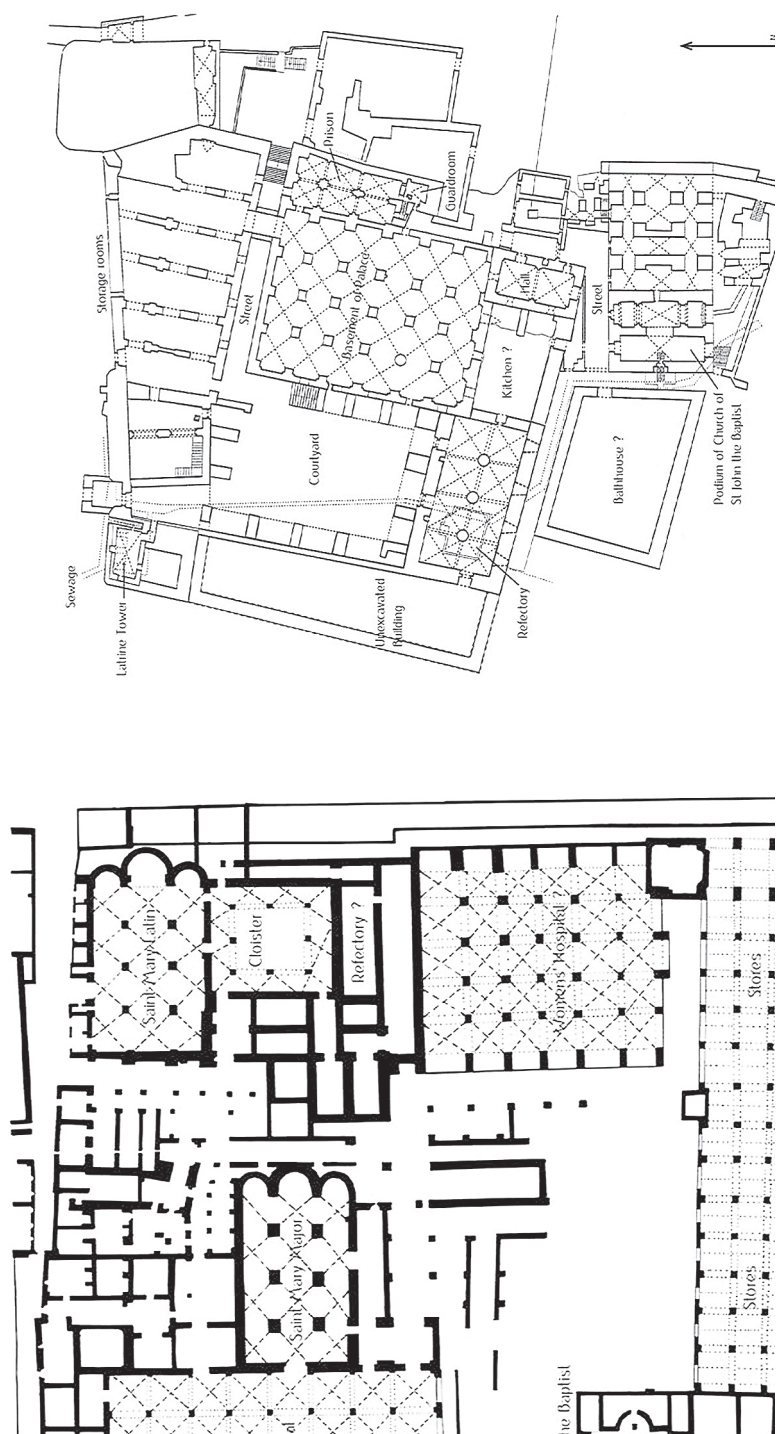

Ryc. 9. Brama okręgu świątynnego (po lewej) i elewacja Świątyni (po prawej) z rękopisu Postylli Nicolasa z Lyry
 Źródło: *Tables, etc., partly based on Nicholas de Lyra, composed by William Norton of Coventry in 1403*, MS Laud Misc 156, Bodleian Library Oxford, f. 10, 12, on-line: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/d46eadb5-57f3-4cef-97fe-91bb48ace698/> (dostęp: 22.02.2026).

także inne, świeckie idee: status, siłę oraz władzę feudalną, co również było bez wątpienia elementem istotnym dla joannitów, których domy zakonne nie tworzyły – w przeciwieństwie do państwa zakonu krzyżackiego w Prusach – jednolitego organizmu.

Układ funkcjonalno-przestrzenny zamków w baliwacie brandenburskim uformowany był w sposób odpowiadający tradycyjnemu modelowi konwen-tualnemu. W świetle zachowanej architektury i źródeł historycznych skrzydło mieszkalne, obejmujące refektarz i pomieszczenia braci, pozostawało oddzielone od założonej w naprzeciwległym narożniku kaplicy dziedzińcem, swego rodzaju wirydarzem. Układ ten dyktowany kwestiami liturgicznymi miał wymiar również jak najbardziej praktyczny, gdyż orientowana świątynia zamkowa zwrócona była okienną elewacją w stronę południową, zapewniając naturalne oświetlenie budowli nieposiadającej otworów okiennych w murach zewnętrznych⁴³.

⁴³ K. Wroński, *The Church within the Walls. Sacred Spaces in Hospitaller Castles*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2024, nr 27, s. 432–437.

Ryc. 10. Plan kompleksów szpitalnych joannitów w Jerozolimie (po lewej) i w Akce (po prawej)

Źródło: A.J. Boas, *Archaeology of the Military Orders: A Survey of the Urban Centres, Rural Settlement and Castles of the Military Orders in the Latin East (c. 1120–1291)*, Routledge, London–New York 2006, fig. 8, s. 44, fig. 10, s. 52.

W zbliżony sposób ukształtowana była przestrzeń komandorii templariuszy, a następnie joannitów w Oleśnicy Małej⁴⁴. Model ten był wówczas powszechnym rozwiązaniem układu przestrzennego klasztoru i można podejrzewać w tychże przypadkach odwołanie się przede wszystkim do tej właśnie idei. Odnotować jednakże wypada, że ówczesni widzieli w tym rozwiązaniu – zwłaszcza dzięki wirydarzowi z obiegającymi go krużgankami – echo Świątyni Salomona i jej portyku⁴⁵.

O ile w dobie krucjatowej starano się wiernie oddawać formę i topografię miejsc świętych, na co zwróciła uwagę Kathryn Blair Moore⁴⁶, o tyle w kontekście joannickich zamków wzniesionych na obszarach jednak peryferyjnych należy oceniać tego typu nawiązania raczej jako ewentualną re-kreację lub wyobrażenie, a nie doskonałą kopię w rozumieniu współczesnym. Richard Krautheimer mówił wręcz o fenomenie „osobliwego braku precyzji w średniowiecznych opisach nie tylko wzorców architektonicznych, ale wszystkich form geometrycznych”⁴⁷. Przekaz ideowy – mimo braku elementów wprost odwołujących się do pierwowzoru – był zauważany przez ówczesnych, a inspiracje Świątynią Salomona często w istocie mogły zamykać się w sferze niepozostawiającej wyraźnych fizycznych tropów, jak choćby w samej liturgii⁴⁸.

Zdecydowanie bardziej czytelny motyw nawiązujący do Ziemi Świętej stanowi forma kaplic zamkowych. O ile w przypadku kaplicy templariuszy w Chwarszczanach funkcja militarna była zredukowana do roli już raczej symbolicznej, o tyle odmienna funkcja przypadała joannickim świątyniom zamkowym, włączonym bezpośrednio w obręb murów, stającym się tym samym aktywnym elementem urządzeń obronnych zamków. Ze względu na niedostatek źródeł i zły stan zachowania operować możemy przede wszystkim przykładem zamku w Swobnicy (ryc. 6 oraz 11). W przeciwieństwie do świątyń na zamkach krzyżackich tamtejsza kaplica nie została (przed drugą połową XV w.) zespolona z pozostałą zabudową konwentualną⁴⁹. Orientowana, przypomina-

⁴⁴ M. Małachowicz, A. Małachowicz, *Średniowieczna architektura komandorii w Oleśnicy Małej*, [w:] *Templariusze. Historia i dziedzictwo*, red. T. Sajko, K. Wasilkiewicz, Wydawnictwo Rys, Gniezno 2025, s. 123–133.

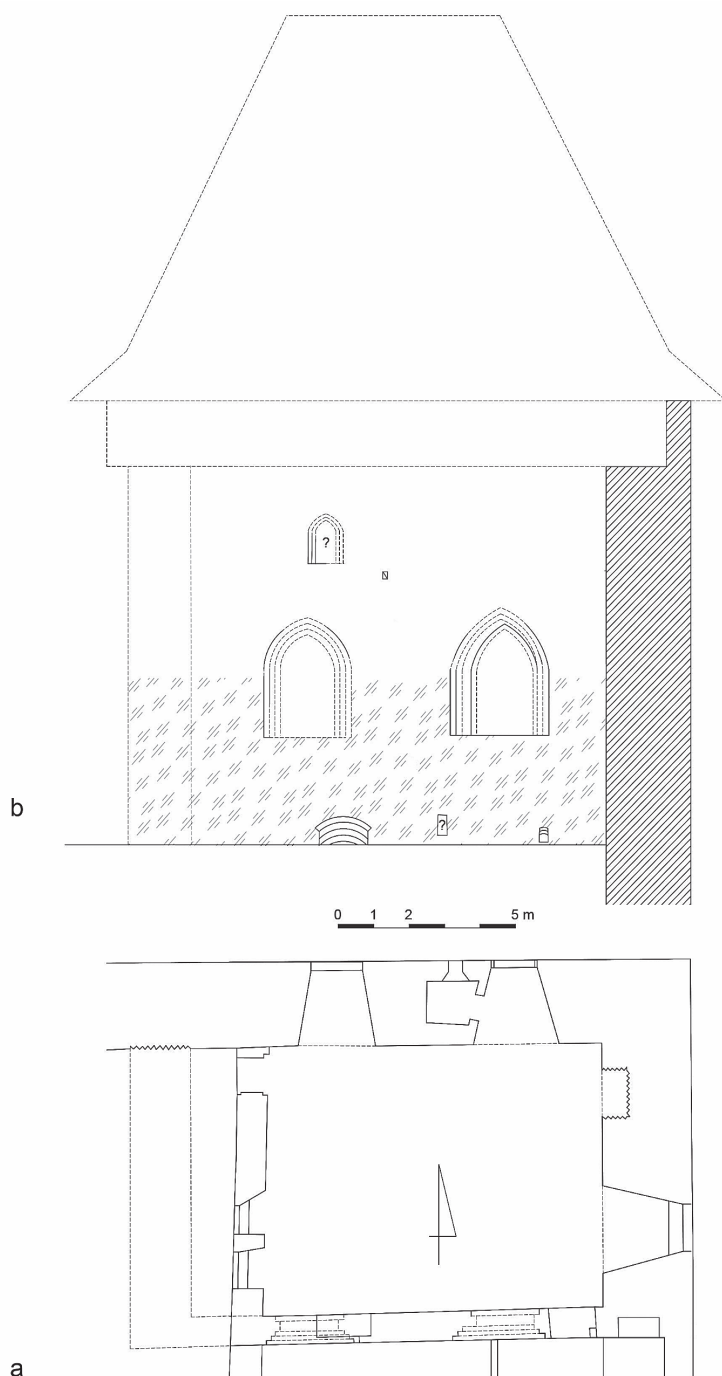
⁴⁵ K.B. Moore, *The Architecture of the Christian Holy Land...*, s. 91–92.

⁴⁶ Ibidem, s. 8–9, 97 i n.

⁴⁷ R. Krautheimer, *Introduction...*, s. 7 (oryg.: *It recalls a well-known phenomenon, the peculiar lack of precision in mediaeval descriptions not only of architectural patterns but of all geometrical forms*; tłum. własne); zob. S. Kobielski, *Niebiańska Jerozolima...*, s. 123, przyp. 20.

⁴⁸ R. Krautheimer, *Introduction...*, s. 2–3, 7, 13–15; K.B. Moore, *The Architecture of the Christian Holy Land...*, s. 4–5 (tam również polemika); R. Ousterhout, *The Temple as Symbol...*, s. 148–149, 156–158. O idei wzorca architektonicznego zob. M. Arsyński, *Organizacja i technika średniowiecznego budownictwa ceglanego w Prusach w kontekście europejskim*, Wydawnictwo Muzeum Zamkowego w Malborku, Malbork 2016, s. 219–220.

⁴⁹ Obserwacja ta wynika z analizy struktury lica wewnętrznego kurtyny północnej, nienoszącego śladów zabudowy murowanej współczesnej powstaniu kaplicy. Wiertnicze badania archeologiczne przeprowadzone w 1979 r. również nie ujawniły śladów zabudowy na przedłużeniu budynku mieszczącego świątynię. E. Cnotliwy, R. Kamiński, R. Rogosz, E. Wilgocki, Swobnica – zamek /woj. szczeciński/: Dokumentacja z archeologicznych badań wiertniczych przeprowadzonych w 1979 r. na terenie założenia zamkowego w Swobnicy, mps w archiwum NID

Ryc. 11. Rekonstrukcja elewacji południowej kaplicy na zamku w Swobnicy. Wykonał K. Wroński

jąca donżon, została ulokowana w północno-wschodnim narożniku zamku, naprzeciwko znajdującego się w narożniku północno-zachodnim bergfriedu. Podobnie możemy rekonstruować położenie obiektów sakralnych w Łagowie (a także – z pewnymi różnicami – w Starym Drawsku)⁵⁰ (ryc. 6). Ponad umiejscowioną na wysokim parterze przestrzenią sakralną znajdowały się obronne otwarte na ganki poddasza. Nawiązując do rozważań Jacka Kowalskiego i Piotra Łaska o symbolice wieży rycerskiej, można zauważyć tu sprzeczne połączenie. Mamy bowiem motyw wieży jako boskiej opoki, wręcz metaforycznej symboliki Najwyższego zgodnie ze słowami Księgi Przysłów: „Potężną twierdzą jest imię Pana, tam prawy się schroni” (Prz 18,10), które jako inskrypcje były zresztą umieszczane na ścianach średniowiecznych wież zamkowych i kościelnych. Jednocześnie rezonuje tu – podobnie jak w przypadku samego regularnego rzutu zamku – znak świeckiej władzy feudalnego pana⁵¹. Stoi to w zgodzie z dwoistością joannitów jako zgromadzenia religijnego jednocześnie prowadzącego działalność militarną. Obronna kaplica jest tu więc powrotem do korzeni zakonów rycerskich czy też pamięcią o nich. Takie niezredukowane i rzeczywiście warowne rozwiązania świątyń obserwujemy w Ziemi Świętej; zwłaszcza w warownej kaplicy-donżonie w Saficie lub świątyniach wkomponowanych w umocnienia: Belvoir, Krak des Chevaliers czy Margat⁵².

Na marginesie przywołać możemy sugestię Bogusława Czechowicza o wzajemnej relacji dwóch obiektów z zamku malborskiego, tzn. kościoła zamku wysokiego i Wieży Kleszej, nawiązującej do Świątyni Salomona i Wieży Dawida⁵³. Podobną zależność odnajdujemy w przypadku zamków joannickich, a na pewno w Swobnicy, gdzie kaplica i bergfried znajdują się naprzeciwko siebie, połączone wspólną kurtyną. Sytuacja ta, podobnie jak w Malborku, podyktowana była obronnością (wieża położona przy bramie) i potrzebą zapewnienia dostępu do światła dziennego poprzez południową, okienną ścianę świątyni. Mimo to nie można wykluczyć, że ówczesni mogli odczytywać w tym układzie również przesłanie o głębszym znaczeniu – np. w postaci wyobrażeń biblijnych⁵⁴ lub w dualizmie natury zakonu rycerskiego. Jednocześnie nie po-

w Warszawie, Oddział Terenowy w Szczecinie, Szczecin 1979, s. 11; K. Wroński, *The Church within the Walls...*, s. 432–437. Zob. S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komture w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012, s. 299–300; T. Torbus, *Zamki...*, s. 357, 359–361.

⁵⁰ K. Wroński, *The Church within the Walls...*, s. 434–436.

⁵¹ J. Kowalski, *Rymowane zamki...*, s. 243; P. Lasek, *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2013, s. 265–266. Piotr Lasek przywołuje także cytát z tzw. Biblii Jakuba Wujka (1599), jeszcze wyraźniej odnoszący się do wieży: „Wieża najmocniejsza imię Pańskie, doń ucieka się sprawiedliwy a będzie wywyższon”. Ibidem, s. 265.

⁵² H. Kennedy, *Crusader Castles...*, s. 34, 59–61, 161, 173.

⁵³ B. Czechowicz, *«Arces biblicae» – środkowoeuropejskie zamki...*, s. 141, przyp. 9.

⁵⁴ Inwentarz ksiąg przechowywanych na zamku w Swobnicy z 1560 r. odnotowuje Psalterz Dawidowy (*Psalterium Davidi*). Archiwum Państwowe w Szczecinie, Archiwum Książąt Wołoskich 2040, k. 129; G. Bülow, *Inventarium der S. Johanniterordenscomthurei Wildenbruch aus den Jahren 1547 und 1560*, „Baltische Studien” [Alte Folge] 1879, Nr. 29, s. 20.

Ryc. 12. Dolna partia ściany południowej kaplicy na zamku w Swobnicy. Linia przerywana wyznacza pierwotny poziom użytkowy dziedzińca. Fot. K. Wroński

winno umykać uwadze to, że w momencie powstawania joannickich zamków na pograniczu brandenbursko-pomorskim bez wątpienia wątek symboliki władzy feudalnej i stanu rycerskiego był w ulegającym stopniowemu zeświecczeniu konwentom jak najbardziej realny⁵⁵, reprezentowany pod postacią architektury obronnej i jej najbardziej charakterystycznego elementu – wieży, w postaci kaplic zamkowych oraz bergfriedów.

W Swobnicy zwraca również uwagę wykonanie ściany dziedzińcowej do poziomu oporów łuków okiennych z układanego warstwowo kamienia (ryc. 11, 12). Stosowanie tego budulca równoległe z ceglany występowało wówczas w architekturze regionu, jednak rozwiązanie to nie jest w tym przypadku podyktowane kwestią strzechy budowlanej, zważywszy, że całość zamku, poza cokołem kamiennym, wykonana była z cegły⁵⁶. Zdaje się to wynikać jednak nie z przyczyn praktycznych, koresponduje zaś z kamiennym cokołem Świątyni Salomona czy z późnośredniowiecznymi wyobrażeniami Nowej i Niebiańskiej Jerozolimy jako miasta wzniesionego na cokole z kamienia lub otoczonego wysokim, kamiennym murem⁵⁷; obecność budulca kamiennego mogła wzmacniać także w sposób symboliczny warowny, rycerski aspekt świątyni zamko-

⁵⁵ Agnes Baumert wskazuje jednak, że późnośredniowieczna pobożność joannitów (objawiająca się wzrostem znaczenia kultu maryjnego) wciąż silnie korespondowała ze sferą architektury, a zamek, poza motywami biblijnymi czy odnoszącymi się do symboliki ziemskiej, był rozumiany również – w sensie symbolicznym – jako łono maryjne. Idem, *Frömmigkeit und Ritterorden...*, s. 164–165.

⁵⁶ K. Wroński, *The Church within the Walls...*, s. 438–440.

⁵⁷ S. Kobieltus, *Niebiańska Jerozolima...*, s. 118–120.

wej (ryc. 8). Niestety nie przetrwała zachodnia ściana kaplicy w Swobnicy, choć warto tu odnotować późną, bo pochodzącą z połowy XVI w., wzmiankę, w której przy opisie kaplicy wspomniane zostały dwa hełmy w obrębie miejsca określonego jako *kirchof*⁵⁸. Czy zapis ten odnosi się istotnie do kaplicy i ewentualnego istnienia wieńczących ją dwóch bliżej nieokreślonych wieżyczek czy hełmów, pozostaje niejasne. W pozostałych zamkach budynki, które mogły pierwotnie mieścić kaplice, zachowały się w stopniu nikłym i niemożliwe jest określenie, czy rozwiązania analogiczne do swobnickich były powszechne. Za chęcią wyróżnienia zamkowej kaplicy w Swobnicy przemawia przede wszystkim potencjalne znaczenie tutejszej komandorii na przełomie XIV i XV w. – tu przebywali zwierzchnicy baliwatu (w latach 1399–1418) i kilkakrotnie odbywały się kapitły⁵⁹.

Narracja jerozolimiska (czy właściwie: biblijna) wciąż funkcjonowała w dobie późnego średniowiecza w kręgach joannickich⁶⁰. Jerozolima i tamtejszy szpital były kolebką zakonu, a zakony rycerskie posiadały swoistą pamięć korporacji. Zasób źródłowy jest w tej kwestii oczywiście niezwykle skromny – odnotować możemy przede wszystkim regułę i statuty; utrudnieniem pozostaje brak odpowiednich źródeł dotyczących księgozbiorów konwentów⁶¹. Regulacje, zwłaszcza wcześniejsze, często w sposób bezpośredni odnosiły się do życia konwentów w Ziemi Świętej i mimo braku odniesień do kwestii architektonicznych pomagały budować ten obraz. Pamięć o Ziemi Świętej była, jak wskazuje Kaspar Elm, żywa zwłaszcza w liturgii; joannici baliwatu brandenburskiego jeszcze w końcu XV w. odwoływali się do Jerozo-

⁵⁸ Cyt.: *2 helm uf dem kirchhoffe* („dwa hełmy na placu kościelnym”, tłum. własne) – Archiwum Państwowe w Szczecinie, Archiwum Książąt Wołogoskich 2040, k. 147; G. Bülow, *Inventarium der S. Johanniterordenscomthurei...*, s. 31; K. Wroński, *The Church within the Walls...*, s. 438.

⁵⁹ Ch. Gahlbeck, *Lagow (Łagów) oder Sonnenburg (Słońsk). Zur Frage der Residenzbildung in der Ballei Brandenburg der Johanniter von 1317 bis 1527*, [w:] *Regionalität und Transfergeschichte. Ritterordenskommanden der Templer und Johanniter im nordöstlichen Deutschland und in Polen*, Hrsg. Ch. Gahlbeck, H.-D. Heimann, D. Schumann, Lukas Verlag, Berlin 2014, s. 317.

⁶⁰ Zdaniem Czechowicza zaobserwowane przez niego w Cieszynie elementy jerozolimskie (nawiązania do Wieży Dawidowej i przedstawień najważniejszych obiektów Jerozolimy) wynikały z faktu, że brat księcia Przemysława I Noszaka był tamtejszym przeorem joannickim. Idem, *Biblijny dydaktyzm późnośredniowiecznych rezydencji jako element funkcjonowania dworu*, [w:] *Dvory a residence ve středověku*, sv. 3: *Všední a sváteční život na středověkých dvorech*, Historický ústav AV ČR, Praha 2009, s. 355–365.

⁶¹ Informacje o księgozbiorach zakonów krzyżowych zebrane przez Starnawską potwierdzają obecność pojedynczych dzieł związanych z tematyką Ziemi Świętej, choć zdaniem badaczki są one nieliczne i nie wyróżniają się na tle bibliotek innych zakonów. Eadem, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, s. 164–165. W Swobnicy w 1560 r. odnotowano m.in. katolicką *Postillę* Johanna Willa (Wilda?) i *Psalterz Dawidowy* – Archiwum Państwowe w Szczecinie, Archiwum Książąt Wołogoskich 2040, k. 129; G. Bülow, *Inventarium der S. Johanniterordenscomthurei...*, s. 20. O szerokiej obecności opisów i przedstawień powiązanych z Ziemią Świętą zob. J. Jarzewicz, *Gotycka architektura...*, s. 243, 245; R. Krautheimer, *Introduction...*, s. 19; K.B. Moore, *The Architecture of the Christian Holy Land...*, s. 80 i n.; A. Borg, *The Military Orders and the Idea of the Holy Sepulchre*, [w:] *Tomb and Temple: Re-Imagining the Sacred Buildings of Jerusalem*, eds. R. Griffith-Jones, E.C. Fernie, Boydell & Brewer, Woodbridge 2018, s. 351.

limy jako siedziby Chrystusa i tamtejszego jerozolimskiego szpitala⁶². Motywy te były wciąż aktualne także w związku z wciąż – po upadku Ziemi Świętej – aktywnie prowadzoną walką w basenie Morza Śródziemnego. Obrona joannickiego Rodos była traktowana jako obrona chrześcijaństwa. Druga połowa XIV w. – czas budowy joannickich zamków na Pomorzu i w Brandenburgii – to także próba powstrzymania tureckiej ekspansji na Bałkanach, złamana serbską klęską na Kosowym Polu, a potem – klęską europejskiej krucjaty w bitwie pod Nikopolem, w której udział brali joannici. Europejskie konwenty joannickie, w tym baliwatu brandenburskiego, pozostawały wobec tego wciąż zapleczem owej walki zbrojnej w obronie chrześcijaństwa, a kultywowanie tradycji krucjatowych trwało. Podstawowym zadaniem było wówczas już przede wszystkim generowanie tzw. *responsium*, które przeznaczone miało być na finansowanie współbraci na Rodos, jednak na ile baliwat brandenburski rzeczywiście uczestniczył w walce zbrojnej – nie możemy ocenić ze względu na skromny zasób źródłowy. Wiemy jednak, że przynajmniej jeden jego przedstawiciel, Rudolf von Werdenberg, brał udział w obronie Rodos w 1480 r.⁶³

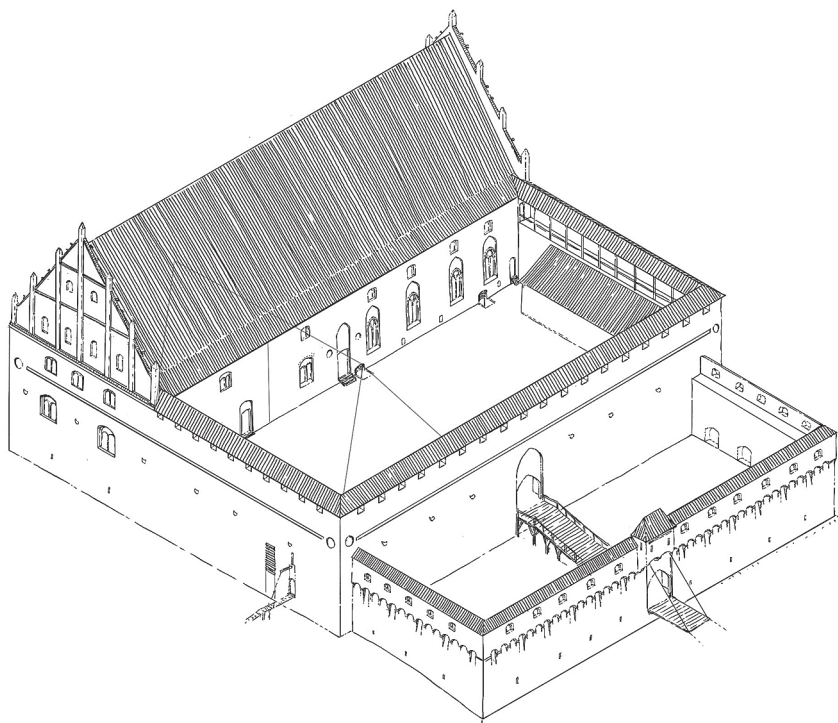
Późne, choć znów niebezpośrednie odniesienia do Jerozolimy czy motywów biblijnych możemy próbować odnaleźć w Słońsku, w którym w drugiej połowie XV w. powstał zamek mający stać się siedzibą joannickich preceptorów, przełożonych baliwatu; tu także w końcu tego stulecia rozpoczęto budowę nowego kościoła zamkowego⁶⁴. Zwraca uwagę wyjątkowo ornamentalny sposób rozwiązania zarówno elewacji zamku, jak i jego formy funkcjonalno-przestrzennej (ryc. 13, 14). Ściany zdobiły fryzy pasowe, blendy i tarcze herbowe, powierzchnie ścian mieniły się ornamentami wykonanymi z cegły zendrówki, a wnętrza o funkcji zdecydowanie rezydencjonalnej, z wielką salą odpowiadającą posiadłościom książęcym, otwierały się poprzez otwory okienne wykonane w murach kurtynowych. Odpowiada to przemianom w architekturze zamkowej schyłku średniowiecza, aczkolwiek biorąc pod uwagę, że mamy do czynienia z zakonem rycerskim, jest to przede wszystkim wyraz stopniowej laicyzacji konwentów⁶⁵. Nie stoi to w sprzeczności (czy wręcz – pozostaje w zgodzie) z innym kontekstem, jaki tu mógł równolegle prze-

⁶² A. Baumert, *Frömmigkeit und Ritterorden...*, s. 163–164; K. Elm, *Die Spiritualität der geistlichen Ritterordens des Mittelalters. Forschungsstand und Forschungsprobleme*, [w:] *Die Spiritualität der Ritterorden im Mittelalter*, Hrsg. Z.H. Nowak, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1993, s. 16.

⁶³ M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, s. 160–164; F. Priebatsch, *Staat und Kirche in der Mark Brandenburg am Ende des Mittelalters*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 1901, Nr. 21, s. 86.

⁶⁴ D. Schumann, *Zamek i kościół joannitów w Słońsku*, [w:] *Joannici i ich mistrz Jan Maurycy von Nassau-Siegen (1604–1679). Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Polsko-Niemieckie Stowarzyszenie Educatio Pro Europa Viadrina, Stiftung Brandenburg, Gorzów Wlkp. 9 października 2004*, red. E. Jaworski, D. Handt, Z. Czarnuch, G. Kostkiewicz-Górska, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Gorzowie Wlkp., Gorzów Wlkp. 2006, s. 49–66.

⁶⁵ M. Starnawska, *Mnisi, rycerze, szlachta...*, s. 26–29; eadem, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, s. 225–226.

Ryc. 13. Próba rekonstrukcji zamku w Słońsku pod koniec XV w. Wykonał K. Wroński

mawiać w postaci obrazowego odwoływania się do idei Wieży Dawidowej: „[...] tysiąc tarcz na niej zawieszono, wszystką broń walecznych” (PnP 4,4), oraz żywej w kulturze dworskiej, nie tylko wśród władców, postaci biblijnego Salomona⁶⁶. W takim wypadku rezydencję preceptorów można poprzez formę architektoniczną i detal postrzegać właśnie jako symbol ugruntowania i legitymizacji ich władzy, dziedzicznej w sensie ciągłości istnienia władz baliwatu, preceptorów jako nowych Dawidów i Salomonów. Dualizm natury zakonu rycerskiego uczynił istnienie w bezpośrednim sąsiedztwie dwóch wielkich dzieł architektonicznych – nowego zamku-rezydencji oraz kościoła zamkowego, duchowego serca baliwatu brandenburskiego, bogatego w treści ideowe głoszące właśnie taki przekaz – pełen symboliki religijnej, ale i odnoszący się do aspektów znacznie bardziej świeckich. Błażej Skaziński, analizując bogaty program przedstawień zawartych na zwornikach ukończonego w 1522 r.

⁶⁶ Zob. B. Czechowicz, «*Arces biblicae*» – środkowoeuropejskie zamki..., s. 149, 153–154, 156; idem, *Castra biblica – nowi Dawidowie i Salomonowie oraz ich środkowoeuropejskie zamki. Niedoceniony paradygmat kastelologii?*, „Res Gestae. Czasopismo historyczne” 2025, t. 21, s. 39; idem, *The Uncrowned “Bohemian King” and his “Bible” Castle. Blatná as Commissioned by the Highest Burgrave of Prague Castle, Zdenek Lev of Rožmítal, around the Years 1520–1530*, „Res Gestae. Czasopismo historyczne” 2022, t. 15, s. 50–66.

Ryc. 14. Zamek w Słońsku, ornamentyka elewacji północnej. Strzałkami oznaczone mniejsze blendy tarczowe. Fot. K. Wroński

Ryc. 15. Widok kościoła w Słońsku od strony północno-zachodniej. Fot. K. Wroński

sklepienia świątyni, podkreśla nie tylko wysokie aspiracje, lecz także znaczną świadomość fundatorów, najwyższych dostojników baliwatu; niemniej jednak nie ma tu jakichkolwiek nawiązań do Jerozolimy (ryc. 15)⁶⁷.

Wnioski

Zakony posiadały swoistą ciągłość pamięci. Trwała więc – mimo utraty Ziemi Świętej – pamięć o korzeniach zgromadzeń rycerskich, w przypadku joannitów objawiająca się w kultywowaniu tradycji: obronie chrześcijaństwa i wsparciu współbraci na Rodos, widoczna była także w liturgii. Czy pozostawiły one swój ślad w architekturze militarnej zakonów działających na obszarach Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej? Odpowiedzieć twierdząco możemy w przypadku kaplicy templariuszy w Chwarszczanach, choć i tu, jak zwracał uwagę Jarzewicz – mierząc się ze sferą symboliki, zawsze pozostawiamy pewne niedomówienie⁶⁸. Trudniejsze w ocenie są powstałe między połową XIV a drugą połową XV w. zamki joannickie. W świetle przedstawionych tu rozważań podkreślić należy, że sama forma kasztelu sięga, choć nie bezpośrednio, swoimi korzeniami Bliskiego Wschodu, odpowiadając również bogatemu przeciw zasobowi wyobrażeń powiązanych z *Outremer*, powszechnemu nawet w pokruczatowej Europie. Podobnym echem mogą być pewne szczegółowe rozwiązania, jak widzieć to chciał Radacki. Założony na rzucie czworoboku zamek joannicki, wy-

⁶⁷ B. Skaziński, Zworniki i wsporniki sklepienne w kościele joannitów w Słońsku [w druku].

⁶⁸ J. Jarzewicz, *Gotycka architektura...*, s. 238.

posażona w świątynię siedziba konwentu, już sam w sobie wyrażać mógł symbolikę odległej Jerozolimy, Świątyni Salomona oraz postaci biblijnych władców. Nie jednak wierne odwzorowanie czy wyrazistość architektonicznych odniesień odgrywały tu kluczową rolę. Te w większości przypadków nie są jednoznaczne, pozostając niewątpliwie nośnikiem także innych wartości, jak choćby idee władzy feudalnej, siły i jedności baliwatu brandenburskiego oraz dualizmu natury *miles Christi*. W mniejszym, zdecydowanie pośrednim stopniu budownictwo joannitów baliwatu mogło nawiązywać do rzeczywistej architektury *Outremer*, będąc raczej echem rozwiązań, jakie upowszechniały się w Europie. Architektura joannickich zamków odpowiadała także celom jak najbardziej pragmatycznym. Pełniły one funkcje centrów administracyjnych, domów konwentu i dygnitarzy, zachowując jednocześnie jak najbardziej rzeczywiste funkcje militarne.

W świetle powyższego można – z oczywistą dozą ostrożności – stwierdzić, że funkcjonująca w świadomości ówczesnych Jerozolima pozostawała najpewniej obecna nawet na tak dalekich peryferiach. Jednak to nie bezpośredni kontakt, a raczej powszechna znajomość Biblii, jej komentarzy czy rozpowszechnione w Europie przedstawienia i opisy miejsc świętych mogły oddziaływać długo po upadku Akki.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Szczecinie, Archiwum Ksiąg Wołoskich 2040.

Edycje i opracowania źródłowe

Biblia Tysiąclecia Online, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań 2003, https://biblia.deon.pl/menu.php?st_id=1 (dostęp: 22.02.2026).

Opracowania niepublikowane

Cnotliwy Eugeniusz, Kamiński Roman, Rogosz Ryszard, Wilgocki Eugeniusz, Swobnica – zamek /woj. szczeciński/: Dokumentacja z archeologicznych badań wiertniczych przeprowadzonych w 1979 r. na terenie założenia zamkowego w Swobnicy, Szczecin 1979, mps w archiwum NID w Warszawie, Oddział Terenowy w Szczecinie.

Schütz Antonia, Die hoch- und spätmittelalterlichen Burgen und Adelssitze in der Uckermark, Land Brandenburg: Bestandsaufnahme und vergleichende Untersuchungen vom späten 12. bis zum Ende des 15. Jahrhunderts, dysertacja doktorska, Humboldt-Universität zu Berlin, Berlin 2007.

Wroński Krzysztof, Architektura obronna joannitów na terenie baliwatu brandenburskiego od pierwszej połowy XIV w. do początków XVII w. (do 1618 r.). Forma i funkcje, dysertacja doktorska, Gdańsk 2022.

Opracowania

Arszyński Marian, *Organizacja i technika średniowiecznego budownictwa ceglanego w Prusach w kontekście europejskim*, Wydawnictwo Muzeum Zamkowego w Malborku, Malbork 2016.

- Baumert Agnes, *Frömmigkeit und Ritterorden. Ein neuer Blick auf die Johanniter in der Ballei Brandenburg*, „Revista Potestas” 2011, Nr. 4, s. 147–166.
- Berkovich Ilya, Re'em Amit, *The Location of the Crusader Hospital in the Muristan – a Re-assessment*, [w:] *The Archaeology and History of the Church of the Redeemer and the Muristan in Jerusalem: A Collection of Essays from a Workshop on the Church of the Redeemer and its Vicinity held on 8th/9th September 2014 in Jerusalem*, eds. Dieter Vieweger, Shimon Gibsons, Archaeopress Publishing Ltd., Oxford 2016, s. 193–222.
- Boas Adrian J., *Archaeology of the Military Orders: A Survey of the Urban Centres, Rural Settlement and Castles of the Military Orders in the Latin East (c. 1120–1291)*, Routledge, London–New York 2006.
- Boas Adrian J., *Crusader Archeology. The Material Culture of Latin East*, Routledge, London–New York 1999.
- Borg Alan, *The Military Orders and the Idea of the Holy Sepulchre*, [w:] *Tomb and Temple: Re-Imagining the Sacred Buildings of Jerusalem*, eds. Robin Griffith-Jones, Eric C. Fernie, Boydell & Brewer, Woodbridge 2018, s. 339–351.
- Brzustowicz Grzegorz J., *Likwidacja zakonu templariuszy w Nowej Marchii i na Pomorzu Zachodnim*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2009, nr 16, s. 47–59.
- Bülow Gottfried, *Inventarium der S. Johanniterordenscomthurei Wildenbruch aus den Jahren 1547 und 1560*, „Baltische Studien” [Alte Folge] 1879, Nr. 29, s. 1–32.
- Czechowicz Bogusław, „Arces biblicae” – środkowoeuropejskie zamki nowych Dawidów i Salomonów: Szansa dla kastelologii?, „Średniowiecze Polskie i Powszechnie” 2025, t. 17(21), s. 137–165.
- Czechowicz Bogusław, *Biblijny dydaktyzm późnośredniowiecznych rezydencji jako element funkcjonowania dworu*, [w:] *Dvory a rezidence ve středověku*, sv. 3: *Všední a sváteční život na středověkých dvorech*, Historický ústav AV ČR, Praha 2009, s. 363–378.
- Czechowicz Bogusław, *Castra biblica – nowi Dawidowie i Salomonowie oraz ich środkowoeuropejskie zamki. Niedoceniony paradygmat kastelologii?*, „Res Gestae. Czasopismo historyczne” 2025, t. 21, s. 33–51.
- Czechowicz Bogusław, *The Uncrowned “Bohemian King” and his “Bible” castle. Blatná as Com-misioned by the Highest Burgrave of Prague Castle, Zdenek Lev of Rožmítal, around the Years 1520–1530*, „Res Gestae. Czasopismo historyczne” 2022, t. 15, s. 50–66.
- Dygo Marian, *Zakony rycerskie*, [w:] *Rozkwit średniowiecznej Europy*, red. Henryk Samsonowicz, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2001, s. 378–424.
- Elm Kaspar, *Die Spiritualität der geistlichen Ritterordenes des Mittelalters. Forschungsstand und Forschungsprobleme*, [w:] *Die Spiritualität der Ritterorden im Mittelalter*, Hrsg. Zenon Hubert Nowak, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1993, s. 7–44.
- Gahlbeck Christian, *Łagow (Łagów) oder Sonnenburg (Słońsk). Zur Frage der Residenzbildung in der Ballei Brandenburg der Johanniter von 1317 bis 1527*, [w:] *Regionalität und Transfergeschichte. Ritterordenskommenden der Templer und Johanniter im nordöstlichen Deutschland und in Polen*, Hrsg. Christian Gahlbeck, Hans-Dieter Heimann, Dirk Schumann, Lukas Verlag, Berlin 2014, s. 271–337.
- Grzybowski Andrzej, Jarosław Jarzewicz, „Gotycka architektura Nowej Marchii: budownictwo sakralne w okresie Askańczyków i Wittelsbachów”, *Poznań 2000 [recenzja]*, „Ochrona Zabytków” 2001, nr 54/3 (214), s. 341–343.
- Jarzewicz Jarosław, *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2019.
- Jarzewicz Jarosław, *Gotycka architektura Nowej Marchii. Budownictwo sakralne w okresie Askańczyków i Wittelsbachów*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauki, Poznań 2000.

- Jóźwiak Sławomir, Trupinda Janusz, *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012.
- Kennedy Hugh, *Crusader Castles*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- Kobielus Stanisław, *Niebiańska Jerozolima: Od sacrum miejsca do sacrum modelu*, Pallottinum, Warszawa 1989.
- Kołosowski Przemysław, *Późnoromańska kaplica w Rurce na Pomorzu Zachodnim w świetle badań dziejów założenia zakonnego templariuszy*, [w:] *Architektura romańska w Polsce: nowe odkrycia i interpretacje. Materiały z sesji naukowej w Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno, 9–11 kwietnia 2008 roku*, red. Tomasz Janiak, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 2009, s. 545–572.
- Kołosowski Przemysław, *Z badań nad siedzibami templariuszy na ziemiach pogranicza wielkopolsko-pomorsko-lubusko-brandenburskiego*, [w:] *Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie. Materiały z sesji naukowych organizowanych przez Wojewódzką i Miejską Bibliotekę Publiczną w Gorzowie Wlkp. wspólnie z Stiftung Brandenburg w Fürstenwalde od czerwca 2006 r. do lutego 2007 r.*, red. Edward Jaworski, Grażyna Kostkiewicz-Górska, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wlkp. 2007, s. 37–73.
- Kool Robert, *Civitas Regum Omnium: Inventing a Royal Seal in Jerusalem 1100–1118*, [w:] *Crusading and Archaeology: Some Archaeological Approaches to the Crusades*, eds. Vardit Shoten-Hallel, Rosie Weetch, Routledge, New York, s. 245–262.
- Kowalski Jacek, *Rymowane zamki. Tematy architektoniczne w literaturze starofrancuskiej drugiej połowy XII w.*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2001.
- Krahe Friedrich-Wilhelm, *Burgen des deutschen Mittelalters. Grundriss-Lexikon*, Verlag Weidlich/Flehsig, Würzburg 1996.
- Krautheimer Richard, *Introduction to an "Iconography of Medieval Architecture"*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes” 1942, no. 5, iss. 1, s. 1–33.
- Lasek Piotr, *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2013.
- Małachowicz Maciej, Małachowicz Anna, *Średniowieczna architektura komandorii w Oleśnicy Małej*, [w:] *Templariusze. Historia i dziedzictwo*, red. Tomasz Sajko, Kamil Wasilkiewicz, Wydawnictwo Rys, Gniezno 2025, s. 119–138.
- Marciniak-Kajzer Anna, *Gródki stożkowate czy zamki typu motte*, „Archaeologia Historica Polona” 2018, nr 26, s. 59–70.
- Moore Kathryn B., *The Architecture of the Christian Holy Land. Reception from Late Antiquity through the Renaissance*, Cambridge University Press, New York 2017.
- Nyberg Tore, *Deutsche, dänische und schwedische Christianisierungsversuche östlich der Ostsee im Geiste 2. und 3. Kreuzzuges*, [w:] *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes*, Hrsg. Zenon H. Nowak, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1983.
- Nyberg Tore, *Die nordischen Johanniter bei der Verteidigung des Glaubens. Versuch einer Forschungsbilanz*, [w:] *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, Hrsg. Zenon H. Nowak, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1991, s. 171–185.
- Opgenoorth Ernst, *Die Ballei Brandenburg des Johanniterordens im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*, Holzner-Verlag, Würzburg 1963.
- Ousterhout Robert, *The Temple as Symbol, the Temple as Metaphor: Contrasting Eastern and Western Reimaginings*, [w:] *Tomb and Temple: Re-Imagining the Sacred Buildings of Jerusalem*, eds. Robin Griffith-Jones, Eric C. Fernie, Boydell & Brewer, Woodbridge 2018, s. 146–158.

- Pankowski Bartosz, *Stan badań archeologicznych nad średniowiecznymi zamkami dawnego województwa sandomierskiego*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” 2009, nr 30, s. 63–142.
- Poliński Dariusz, *Gród czy zamek, z badań nad najwcześniejszymi krzyżackimi obiektami obronnymi w ziemi chełmińskiej*, „Archaeologia Historica Polona” 2005, nr 15, z. 1, s. 181–196.
- Priebatsch Felix, *Staat und Kirche in der Mark Brandenburg am Ende des Mittelalters*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 1901, Nr. 21, s. 43–90.
- Radacki Zbigniew, *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.
- Riley-Smith Jonathan, *Further Thoughts on the Layout of the Hospital in Acre*, [w:] *Chemins d'outre-mer : Études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, éd. Dominique Valerian, Damien Coulon, Paule Pagès, Catherine Otten-Froux, Publications de la Sorbonne, Paris 2004, s. 753–764.
- Rosenau Helen, *Vision of the Temple: The Image of the Temple of Jerusalem in Judaism and Christianity*, Oresko Books Ltd., London 1979.
- Rozanow Zofia, *Ikongrafia rękopisów biblioteki cystersów w Pelplinie a ich gatunki literackie*, [w:] *Treści dzieła sztuki: materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Gdańsk, grudzień 1966, red. Magdalena Witwińska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969, s. 33–52.
- Rymar Edward, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii w średniowieczu (do roku 1535)*, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta, Gorzów Wlkp. 2015.
- Rymar Edward, *Kolińska komtura na tle dawnych dziejów joannitów*, „Stargardia: Rocznik Muzeum w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza” 2003, nr 3, s. 49–69.
- Schmoll Josef A., *Das Kloster Chorin und die askanische Architektur in der Mark Brandenburg 1260–1320*, Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin beim Friedrich-Meinecke-Institut der Freien Universität Berlin, Bd. 2, Gruyter, Berlin 1961.
- Schumann Dirk, *Die mittelalterlichen Ordensbauten der ehemaligen Templerkommenden in Lietzen und Quartschen (Chwarszczany): Konzepte sakraler Architekturgestaltung im späten 13. Jahrhundert*, [w:] *Regionalität und Transfergeschichte. Ritterordenskommenden der Templer und Johanniter im nordöstlichen Deutschland und in Polen*, Hrsg. Christian Gahlbeck, Heinz-Dieter Heimann, Dirk Schumann, Lukas Verlag, Berlin 2014, s. 412–441.
- Schumann Dirk, *Zamek i kościół joannitów w Słońsku*, [w:] *Joannici i ich mistrz Jan Maurycy von Nassau-Siegen (1604–1679). Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Polsko-Niemieckie Stowarzyszenie Educatio Pro Europa Viadrina, Stiftung Brandenburg*, Gorzów Wlkp. 9 października 2004, red. Edward Jaworski, Dietrich Handt, Zbigniew Czarnuch, Grażyna Kostkiewicz-Górska, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Gorzowie Wlkp., Gorzów Wlkp. 2006, s. 49–66.
- Skaziński Błażej, *Zworniki i wsporniki sklepienne w kościele joannitów w Słońsku* [w druku].
- Starnawska Maria, *Między Jerozolimą a Łukowem*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2006.
- Starnawska Maria, *Mnisi, rycerze, szlachta. Templariusze na pograniczu wielkopolsko-brandenbursko-pomorskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1999, nr 99, s. 3–31.
- Torbus Tomasz, *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2014.
- Wasilkiewicz Kamil, *Barnim I wobec templariuszy. Próba nowego spojrzenia na początki braci Świątyni na Pomorzu Zachodnim (1234 – ok. 1248)*, [w:] *Templariusze. Historia i dziedzictwo*, red. Tomasz Sajko, K. Wasilkiewicz, Wydawnictwo Rys, Gniezno 2025, s. 65–84.
- Wasilkiewicz Kamil, *The Relationships between the Margraves of Brandenburg and the Knights Templar (12th–14th c.)*, „Historia Slavorum Occidentis” 2022, R. 12, nr 1 (32), s. 31–60.

- Wasilkiewicz Kamil, *Zarys dziejów baliwatu brandenburskiego joannitów do końca XVI w. Wpływ reformacji na jego funkcjonowanie*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2018, nr 18, s. 407–434.
- Wroński Krzysztof, *Mittelalterlichen Wehrbauten der Johanniter in der Ballei Brandenburg. Ein Überblick*, [w:] *Der Johanniterorden zwischen Jerusalem und Werben. Eine Spurensuche*, Hrsg. Johannes Zeilinger, hendrik Bäßler verlag, Berlin 2025, s. 123–141.
- Wroński Krzysztof, *The Church within the Walls. Sacred Spaces in Hospitaller Castles*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2024, nr 27, s. 425–457.
- Wroński Krzysztof, *Walory obronne siedzib templariuszy na pograniczu brandenbursko-po-morsko-wielkopolskim* [w druku].

Netografia

- Bapteur Jean, *Apocalipsis figurado de los Duques de Saboya, 1428–1490*, Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo El Escorial, RBME Vitrinas 1, f. 45v, on-line: <https://rbme.patrimonionacional.es/s/rbme/item/13214#?xywh=-212%2C573%2C2872%2C1253&cv=6> (dostęp: 22.02.2026).
- Lyra Nicolaus de, *Postilla super totam Bibliam*, Ulrich Zell, Köln 1485, on-line: Kuilman Marten, 3.2.6. The Temple in Jerusalem, 2013, <https://quadralectics.wordpress.com/3-contemplation/3-2-temple-in-jerusalem/> (dostęp: 22.02.2026).
- Świerczewski Łukasz, *Jezioro Grodziskie i Zamek w Swobnicy aerial 2023*, Wikimedia Commons, domena publiczna, https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Swobnica_Castle#/media/File:Jezioro_Grodziskie_i_Zamek_w_Swobnicy_aerial_2023.jpg (dostęp: 22.02.2026).
- Tables, etc., partly based on Nicholas de Lyra, composed by William Norton of Coventry in 1403*, MS Laud Misc 156, Bodleian Library Oxford, f. 10, 12, on-line: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/d46eadb5-57f3-4cef-97fe-91bb48ace698/> (dostęp: 22.02.2026).